

COLEGIUL NOUA EUROPĂ

ISTORIA RECENTĂ ÎN EUROPA

*OBIECTE DE STUDIU, SURSE,
METODE*

Lucrările simpozionului internațional
organizat de Colegiul Noua Europă

București, 7 - 8 aprilie, 2000

Seria de publicații RELINK

Copyright © 2002 – New Europe College

ISBN 973-85697-0-2

Discursurile memoriei în România post-comunistă: cu privire la o arhivă de istorie orală

SMARANDA VULTUR

Atitudinile societății românești față de memoria trecutului său recent par a fi cel puțin contradictorii: pe de-o parte, dorința de a uita, pe de altă parte, nevoia de a păstra vie memoria acestui trecut. Situație aparent paradoxală, ea devine mai ușor de explicat, dar de asemenea mai puțin simplă, de îndată ce părăsim planul afirmațiilor generale pentru a trece la analiza condițiilor și modalităților în care memoria este împărtășită.

Înainte de a dezvolta o analiză parțială a problemelor de acest tip, ne vom opri asupra câtorva aspecte privitoare la comunicarea memoriei, generate de contextul specific de după 1989.

Cunoașterea cadrului în care se desfășoară o cercetare de istorie orală este absolut necesară pentru a înțelege și a interpreta corect rezultatele ei. Acest cadru implică nu numai condițiile concrete ale producerii unui text-mărturie – în cazul precis pe care l-am ales, sub forma relatărilor autobiografice – ci și *atitudinile, imaginile și valorile* pe care oamenii le asociază transmiterii memoriei, precum și, într-un mod mai general, modalitățile prin care o societate alege să-și comunice memoria, *discursurile* prin intermediul cărora aceasta se construiește și se deconstruiește, *instituțiile și practicile* care, organizându-se în jurul acestui proces, îi modelează și îi remodelează structura.

Eliminarea în 1989 a interdicțiilor și măcar a unei părți din cenzurile care afectau transmiterea și comunicarea memoriei în România de-a lungul perioadei comuniste, părea că rezolvă dintr-o dată toate problemele legate de procesul recuperării acesteia. Situația nu este însă nici pe departe atât de simplă și liniștitoare pe cât ar putea părea.

Democratizarea vieții sociale și politice, însoțită de o democratizare a libertății de expresie și a accesului la scena politică, deschideau posibilitatea unei pluralități diferențiate a discursurilor. Deși pare uneori o confuză confruntare de opinii ce poate căpăta o vie coloratură polemică, această deschidere este, în sine, productivă. Căci, chiar și atunci când afirmă "adevăruri" diferite sau apără puncte de vedere diferite, această confruntare ridică probleme și întrebări ce nu puteau fi puse înainte, cel puțin nu în mod public.

Este vorba întâi de toate de aspectele dureroase ale unei istorii construite pornind de la mai multe fracturi ale memoriei: cea a celui de-al doilea război mondial și a perioadei care l-a precedat, apoi cea a lucrurilor trecute sub tăcere din motive de legitimare de către puterea comunistă instalată și impusă cu forța după 1945. La acestea vin să se adauge tăcerile impuse de represiunea comunistă, specifice "tuturor regimurilor întemeiate pe o doctrină unică sau pe o teorie a rasei alese, indiferent de locul sau data lor de naștere" - cum preciza Marc Ferro în cartea sa *L'Histoire sous surveillance*¹ -, tăceri interiorizate puțin câte puțin și care se impun ca tăceri "necesare" sau strategice. Nu trebuie neglijat potențialul fricilor și vinovățiilor legate de aceste uitări succesive, nici morala relativizantă și ambiguă ce se construiește și se consolidează o dată cu aparenta adaptare la situație, morală ce funcționează

¹ Marc Ferro, *L'histoire sous surveillance*, Paris, Calman-Lévy, 1985, p. 60.

ca scuză și alibi deîndată ce este rupt contractul tăcerii. Și aceasta cu atât mai mult cu cât, sub presiunea unei istorii glorificatoare ce cosmetizează inevitabil realitatea și pune între paranteze tot ceea ce nu convine imaginii pe care națiunea vrea să o aibă despre sine, tăcerile, la început impuse, se transformă în "tăceri împărtășite de întreaga societate care, vrând-nevrând, le interiorizează"², devenind, într-o anumită măsură, complice la instaurarea unei reguli a tăcerii ce dă naștere unor noi tabuuri. Ca urmare a acestui joc al complicităților ce devine încetul cu încetul parte integrantă a unei identități, societatea sau comunitatea în cauză ajung într-o situație aproape fără ieșire.

Care sunt palierele pe care se manifestă acest impas și, în același timp, care sunt condițiile depășirii lui?

Să luăm cazul perioadei comuniste și al travaliului de recuperare a memoriei sale. Cumulul de uitări și de tăceri care îngreunează acest proces se traduce prin situații contradictorii și, într-o anumită măsură, paradoxale. Fie toate adevărurile trebuie spuse în același timp sau în concurență non-productivă (căci, în măsura în care vor să se afirme unul împotriva altuia, discursurile pe care acestea se sprijină își accentuează retoric *parti-pris*-urile ideologice), fie relativizarea adevărului, prin afirmarea perspectivelor contradictorii asupra faptelor, servește drept alibi unui refuz al memoriei.

Problema care complică în mod dramatic această stare de lucruri este că lupta pentru memorie ascunde de obicei un alt conflict, mai important, legat de morală. Memoria, sub aceste aspecte discursive diferite, este o modalitate a acțiunii, iar acțiunea nu poate fi concepută în absența unuia sau mai multor

² *Ibid.* "Aceste tăceri – spune Marc Ferro – acoperă cu un văl pudic anumite secrete de familie: fiecare instituție are secretele ei, după cum le are fiecare etnie și fiecare națiune".

agenți ai ei. În consecință, dilemele memoriei iau adesea forma unei judecăți de natură etică, reductibile la două atitudini extreme, corespunzând unor adevăruri aparent contradictorii: ori toată lumea (așadar societatea în întregul ei) este vinovată, căci, indiferent dacă a avut o atitudine activă sau pasivă, nu a suportat doar, ci a și construit societatea comunistă, ori nimeni nu e vinovat, căci sistemul, fiind un sistem totalitar, conține în el însuși o forță inexorabilă ce anihilează posibilitatea de intervenție a indivizilor sau a grupurilor, în măsura în care ține totul sub control și elimină brutal orice forță de opoziție sau rezistență. Trebuie remarcat faptul că prima afirmație, cea care generalizează vinovăția - chiar și atunci când aceasta e atenuată prin introducerea unei ierarhizări sau a unei tipologii a acțiunilor culpabile, cum procedează de pildă Daniel Barbu în recenta sa carte, *Republica absentă*³ - pune în fapt în dificultate orice discurs de natură etică aparținând cuiva care a trăit în societatea vizată de această analiză, întrucât orice poziție de exterioritate față de respectiva societate este exclusă (inclusiv poziția celui care face analiza). Și tocmai în numele acestui mod de a privi lucrurile se contestă adesea, în opinia comună, dreptul unora sau al altora de a lua poziție în calitate de martori, mai ales atunci când o fac având aerul că "dau lecții celorlalți". Dreptul la memorie este așadar contestat în numele unui drept la cuvânt, la rândul lui contestabil din motive etice.

Cât despre cea de-a doua afirmație, care generalizează absența responsabilităților, ea anulează în parte pertinenta judecății morale și funcționează de regulă ca alibi pentru cei care, dintr-un motiv sau altul, preferă să uite. Resimțită pe drept cuvânt – datorită unei situații pe care o vom descrie mai jos –

³ Ed. Nemira, București, 2000.

ca o formă de judecată morală, mărturia devine brusc inutilă, sau în orice caz de minimă importanță. Îi sunt preferate analizele de ansamblu ale sistemului, analize cu caracter general, care scot în evidență legi și reguli aplicabile faptelor, dar care iau prea puțin în considerare circumstanțele, actorii și jocurile care le leagă unele de altele.

Imposibilitatea de a analiza travaliul recuperării și comunicării memoriei fără a lua în considerare problema moralei nu e neliniștitoare în sine, căci în realitate această preocupare morală e legată de însăși condiția de existență a oricărui discurs al memoriei: trecutul nu poate fi relatat fără a face referire la prezent și, prin intermediul lui, la viitor. Cei care, pe urmele lui Halbwachs, vorbesc despre cadrele sociale ale memoriei, acceptă că aceasta reprezintă o neîncetată construcție și reconstrucție, care articulează – în termenii lui Kosseleck (1997) – o relație între *un câmp de experiență* și *un orizont de așteptare*. Referirea memoriei la trecut este așadar mediată de prezent, în funcție de care trecutul e interpretat, evaluat și transformat într-un orizont de acțiuni viitoare. Din acest punct de vedere problema memoriei nu ne poate rămâne indiferentă, căci prin discursul său asupra trecutului memoria ne deschide o perspectivă asupra acțiunilor viitoare, asupra devenirii noastre, asupra viitorului în genere. Dar problemele se complică la un alt nivel.

Se poate constata în România post-comunistă o situație care, cel puțin din exterior, poate părea destul de stranie. Ea ar putea fi definită prin faptul că tocmai memoria e cea care face dreptate, sau, altfel spus, memoria este instrumentul cu care se încearcă să se facă dreptate. Această situație se explică mai întâi prin persistența tăcerilor și a tabuurilor despre care aminteam mai sus, dar și printr-o specificitate a contextului

post-comunist românesc - sau poate est-european - în care justiția nu a avut de jucat un rol semnificativ în rejudicarea trecutului unui regim care a recurs la crimă și represiune. Se recunoaște existența victimelor⁴, fără a se identifica însă responsabilii. Când totuși se încearcă o astfel de identificare, se recurge la vorbitul în șoaptă sau se aplică politica țapilor ispășitori, ca și cum s-ar dori să se tempereze pornirile unei societăți însetate de răzbunare, ce încearcă să-și elibereze instinctele reprimite sau să-și satisfacă fantezmele justițiare. O altă modalitate a deturnării înlocuiește recompensarea morală printr-o recompensă de ordin financiar, reducând-o pe prima la cea de-a doua și prefăcându-se a nu ști că la un nivel mai profund nevoia de dreptate reprezintă de fapt o nevoie acută de morală. Tocmai aceasta din urmă este acum revendicată, căci de-a lungul întregii perioade comuniste ea a fost lezată atât în idealitatea sa, cât și în dimensiunea ei pragmatică. Și ea continuă să fie și azi punctul cel mai vulnerabil al societății noastre.

Această situație are în mod evident și alte explicații în afară de cele indicate mai sus. Una dintre ele, extrem de importantă, ține de lipsa de voință politică a partidelor, care refuză să facă un examen critic aprofundat al societății comuniste și al propriului lor trecut, preferând acestui examen –în funcție de caz – fie negarea, fie glorificarea. Cât despre partidele a căror tradiție se rezumă la cei zece ani post-revoluționari, ele

⁴ Când avem într-adevăr de-a face cu o recunoaștere a victimelor, căci de obicei aceasta se traduce printr-o contabilizare în ea însăși deja jenantă, dacă nu de-a dreptul falsificatoare, de vreme ce stigmatul funcționa după principiile unui stigmat “tribal” în accepția dată termenului de Erving Goffman, adică un stigmat care “se transmitea din generație în generație, contaminând în mod egal toți membrii unei familii”. *Stigmate*, Editions Minuit, Paris, 1975, p. 14.

tranșează problema într-un sens sau altul în funcție de scopurile lor electorale.

Discutată sau ignorată, problema morală rămâne însă una dintre cele mai sensibile, iar atunci când justiția nu-și face datoria, memoria e cea care încearcă să facă dreptate în locul ei. Ceea ce nu e eficient și, în plus, poate determina grave distorsiuni. Cu toate acestea, aspectul cel mai grav al problemei e de căutat în altă parte. El ține de faptul că recuperarea și transmiterea memoriei participă la construcția personalității și, prin aceasta, la configurarea identității.

După cum a încercat să demonstreze Charles Taylor de-a lungul unei întregi cărți⁵, procesul identitar nu poate fi conceput, cel puțin în societatea noastră, în afara unei referințe la problema morală, înțeleasă în primul rând ca o căutare a binelui. Această dublă căutare identitară și etică se află în centrul unei revigorări a Sinelui. Memoria istoriei noastre recente se înscrie în aceeași căutare, motiv pentru care ea participă în mod decisiv la procesul de reconstrucție identitară a societății noastre. Memoria joacă un rol important în acest proces nu doar datorită puterii sale catarctice, ci și datorită virtuților pozitive și constructive pe care le comportă comunicarea ei. Experiența împărtășită creează solidarități de memorie, ale căror efecte pozitive asupra ansamblului societății nu sunt deloc negliabile.

De altfel, tocmai la acest nivel al contactului direct prin dialog și interogare iese treptat la iveală sensul faptelor trăite, clarificându-se în aspectele sale esențiale, legate atât de circumstanțele (și de actorii) din trecut, cât și de circumstanțele

⁵ Charles Taylor, *Les sources du Moi. La formation de l'identité moderne*, Editions du Seuil, Paris, 1998.

reconstrucției memoriale prilejuate de dialog. În acest fel mediat este vizată o a treia instanță – cea a unui destinatar absent – în calitatea ei de instanță care trebuie să judece și să analizeze lucrurile. Atunci când se instaurează regimul dialogal, interlocutorul nostru tinde să ne identifice cu acest destinatar absent. Experiența cercetării noastre, realizate pe un eșantion cuprinzând mai mult de 120 de relatări autobiografice adunate între 1991 și 1999 de la victimele deportării din Bărăgan, ne arată că, mai ales atunci când oamenii își dau seama că actul memorial reprezintă în același timp un act prin care depun mărturie, însăși structura relatării lor tinde să se organizeze ca o reconstituire judiciară. Relatarea ia în aceste condiții o turnură puternic argumentativă, vizibilă în spatele organizării narative sau chiar în țesătura acesteia. Cu ajutorul analizei structurii narative și retorice a discursului putem descifra în cele din urmă această cerință indirectă și foarte interesantă de justiție, altminteri negată la nivelul strict declarativ. Căci, potrivit moralei creștine împărtășite de cei intervievați, judecata a fost deja făcută sau în orice caz se va face la nivelul unei instanțe transcendente și imanente, cea a justiției divine. Relatările conțin din abundență exemple concrete ale exercitării acestei puteri care îi pedepsește pe cei răi și îi recompensează pe cei buni. Lucrurile se rezolvă așadar, într-o anumită măsură, pe un plan superior.

Cât despre dreptate în sensul juridic al termenului, dat fiind că faptele s-au petrecut cu 50 de ani în urmă, intervenția justiției este considerată acum inutilă de către majoritatea interlocutorilor noștri. De unde provine atunci nevoia de a relata faptele ca și cum ar fi vorba de un proces juridic? După opina mea, prin intermediul acestor relatări își găsește o rezolvare tocmai problema vinovăției, pe care cei ce depun mărturie o

resimt ca pe o traumă profundă de natură identitară și ca pe o formă de nedreptate încă nereparată. Relatarea faptelor le permite acestor oameni să raționalizeze întrucâtva suferința pe care au îndurat-o, să se distanțeze față de ea, dar nu să o și ignore. Întrucât avem de-a face cu o punere în perspectivă a trecutului în funcție de prezent și întrucât majoritatea martorilor sunt persoane în vârstă care au tendința de a-și face bilanțul vieții, înțelegem că suferința lor este în primul rând de ordin identitar și că acesta e planul în care relatarea e chemată să facă dreptate. Discursul memorial susține căutarea unei identități nestigmatizate sau nestigmatizabile, devine locul unei revendicări de natură etică. Pentru a satisface această revendicare, relatarea "judecă" faptele ca și cum ar vrea să restabilească o ordine întreruptă odinioară în mod brutal. Așa se face că, în loc să insiste asupra suferințelor îndurate – care nu sunt totuși absente sau oculte – relatarea scoate în evidență puterea de a supraviețui și de a domina împrejurările dificile, o voință de a se împotrivi distrugerii și violenței prin căutarea unor soluții de ordin practic sau spiritual, destinate să înlocuiască imaginea stigmatizantă cu o alta, pozitivantă. Această punere în perspectivă a evenimentelor oferă martorilor nu numai șansa de a-și reabilita demnitatea grav periclitată prin însuși actul deportării, dar prilejuiește de asemenea ceea ce Paul Ricœur numea "reînțoarcerea evenimentului prin grația însăși a sensului"⁶. Cu alte cuvinte, prin interpretarea pe care martorul i-o dă în actul relatării, evenimentul e deopotrivă înțeles și explicat în interiorul unei noi ordini, cea a sensului exemplar. Evenimentul însuși dobândește o anume demnitate, încărcându-se cu un prea-plin de sens, al cărui rol este, printre altele, de a-l face memorabil în viitor pentru cei care îi vor afla

⁶ Paul Ricœur, "Événement et sens", *Raisons Pratiques 2. L'événement en perspective*, Paris, 1991, p. 45.

istoria, precum și de a “corecta”, cel puțin parțial, prin acțiunea memoriei, hazardul și absurditatea din care s-a născut. Diverse cadre simbolice (legende, mituri, scheme biblice, figuri emblematice) sunt invocate spre a servi ca puncte de sprijin în vederea unei reinterpretări necesare a evenimentului trăit, a cărei funcție este, între altele, de a restitui victimelor o altă imagine, insistând asupra calităților lor individuale sau colective. O înfrângere, s-ar putea spune chiar o catastrofă biografică resimțită ca atare cu o jumătate de secol în urmă, este acum povestită în termenii unei victorii tardive dar inexorabile, care exprimă, la un nivel mai înalt de generalitate, victoria binelui asupra răului.

Utilizarea unei intrigi narative pentru a imagina un proces care nu a avut loc și care nici nu va avea probabil loc vreodată, nu e lipsită de consecințe asupra proiecției unui joc al identităților și alterităților. Acestea din urmă iau înfățișarea autorităților care au adus cu forța răul, dar și cea a spațiului care circumscrie domiciliul obligatoriu, ca spațiu fizic (ostil și sălbatic) sau uman (autohtonii, percepuți ca semi-civilizați în perioada primelor luări de contact, îi tratează la rândul lor pe deportați ca pe niște străini periculoși, ca urmare a propagandei de partid). Istoria celor cinci ani de domiciliu forțat în Bărăgan se transformă astfel, în ciuda dificultăților și a nenorocirilor pe care deportații au trebuit să le îndure, într-o istorie a colonizării și a îmblânzirii progresive a acestui spațiu. Figura emblematică a bunului colonizator, a eroului civilizator, construită după imaginea idealizată a șvabului din Banat, funcționează ca mijlocitor al acestei proiecții a evenimentului într-o ordine legendară și mitică.

După părerea mea, această proiecție este semnificativă în sine, căci ea răspunde unei nevoi de a înscrie faptele în ceea

ce este demn de a fi reținut de către memoria colectivă. Aceste cadre simbolice au în același timp rolul de a reduce insolitul și particularitățile individualizante ale evenimentelor⁷ pentru a le face mai accesibile celor care nu au traversat aceeași experiență de viață, făcând apel la o memorie culturală comună care funcționează ca intermediar în procesul transmiterii memoriei.

Cazul pe care tocmai l-am descris nu poate fi generalizat la toate categoriile de martori. Dar, în esență, el ne arată necesitatea de a ține cont de pluralitatea surselor și a discursurilor ce se referă la aceleași realități, precum și de particularitățile acestor discursuri în raport cu condițiile producerii lor și cu coerența interioară a relatărilor. Datorită acestor factori, relatarea evenimentelor se asociază cu o retorică specifică, destinată să articuleze în mod optim o relație între un câmp de experiență și un orizont de așteptare.

Aș vrea să reamintesc faptul că acest orizont este, la rândul lui, un orizont de discurs. Survenind în interiorul unui astfel de orizont al limbajelor, a căror funcție este nu numai de a descrie ci și de a construi realitatea, orice mărturie, așadar orice act de împărtășire a memoriei, se înscrie într-o logică în care discursul prin care mărturia se realizează este provocat și el, într-un anume fel, de alte discursuri. Iată de ce aceste discursuri memoriale și/sau identitare capătă adesea o vie coloratură polemică ori, dimpotrivă, oportunistă în raport cu discursurile considerate dominante, la modă sau pur și simplu prestigioase. Este deci nevoie să le evaluăm și să le interpretăm cu precauție,

⁷ Discutând analiza pe care Mircea Eliade o consacră relațiilor dintre memorie și mit, Alain Besançon afirma: "individualul, non-repetabilul este împlânzit și modificat de memoria colectivă până într-atât încât devine ușor recunoscut, înscris în seria lucrurilor deja cunoscute". Cf. *Histoire et expérience du Moi*, Paris, 1971, p. 188.

atenți la ceea ce relatările ne lasă să înțelegem sau să subînțelegem. Cred că acesta e un lucru important, căci dialogismul constitutiv oricărui discurs al memoriei ne dezvăluie un întreg câmp de valori, de credințe, de atitudini, pentru care limbajul este mai mult decât un vehicul. Căci limbajul este, în ultimă instanță, cel care modelează și remodelează acest câmp.

În ce privește discursul victimelor, putem spune, în concluzie, că analiza care se face prin povestire evenimentului trăit, pare menită a-l face "acceptabil" pentru cel care l-a trăit cândva, dându-i în același timp acestuia ocazia de a se auto-evalua ca agent moral, de a-și regândi rolul în istorie.

Traducere de Ciprian Tudor